Janny de Jong

Dreiging of dodelijk saai?

Egodocumenten over Nederlands-Indië, 1840-1940

Aan de hand van persoonlijke documenten schetst Janny de Jong een beeld van hoe Nederlanders de tropische natuur en het klimaat in Nederlands-Indië ervoeren en welke uitwerking de koloniale omgeving op hen had.

De ultieme dreiging voor de Europese samenleving in voormalig Nederlands-Indië was zonder twijfel de beëindiging van de koloniale relatie. Achteraf bezien leek het daarom alsof er eeuwenlang op de rand van de vulkaan was geleefd. Maakte de korte oorlog met Japan en de daaropvolgende drie jaren Japanse bezetting niet duidelijk hoe broos en nietig het koloniale gezag was geweest? Pas in december 1949 kon Nederland zich ertoe brengen een streep te zetten onder de koloniale verhouding. Alleen Nieuw-Guinea viel voorlopig nog onder de Nederlandse soevereiniteit. De geschiedenis van het Nederlandse beleid in deze laatste kwestie – 'het laatste stukje Indië'- toonde hoeveel rancune er met name jegens de Indonesische president Soekarno leefde. Hoewel voor dit gebied in de koloniale periode van Nederlandse kant weinig belangstelling had bestaan, kwam het in 1962 vanwege deze wrok, gekwetste trots én het verantwoordelijkheidsbesef jegens de Papoea-bevolking bijna tot een oorlog.[1]

Na de dekolonisatie viel het de betrokkenen soms moeilijk om de eigen houding en ideeën nog te begrijpen. Een dominee die in de jaren 1930 in Medan op Sumatra werkzaam was geweest en de Japanse bezettingstijd in een kamp doorbracht, sprak er vele jaren later zijn verbazing over uit dat vrijheidslievende Nederlanders jarenlang 'koloniale toestanden hebben geaccepteerd, vrijheidsstrijders als misdadige opstandelingen onschadelijk hebben gemaakt, veroveraars geëerd en kalmweg gesproken hebben van óns Indië'.[2] Toch had hij zelf met volle overtuiging deel uitgemaakt van die koloniale samenleving.

1 Zie over dit conflict Martine Elands en Alfred Staarman ed., *Afscheid van Nieuw-Guinea. Het Nederlands-Indonesische conflict 1950-1962* (Bussum 2003).

2 Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (31e druk; Amsterdam 2005) 178. Mak haalt een uitspraak van zijn vader aan.

Om als Europese samenleving in Indië en als koloniaal bestuur goed te kunnen functioneren was het noodzakelijk om overtuigd te zijn van de eigen superioriteit. De algemene gedachte was dat welvaart en ontwikkeling voorlopig alleen nog onder westerse leiding zouden kunnen worden bereikt. Dat wil uiteraard niet zeggen dat niemand twijfelde aan het morele recht van het koloniale bestuur. Maar dat dit nog geen consequenties voor het handelen hoefde te hebben, laat E. du Perron zien in zijn autobiografische roman *Het land van herkomst* (1935). De vader van de ik-persoon erkent weliswaar dat Nederlanders in Indië niets te zoeken hebben, maar acht tegelijkertijd de onderdanigheid van de inheemse bevolking volstrekt vanzelfsprekend.[3] Du Perron zelf keerde na een vijftienjarig verblijf in Nederland in 1936 terug naar Java, dat in de tussentijd sterk was veranderd. Hij voelde zich toen zeer ongemakkelijk door de tweestrijd tussen zijn positie als Europeaan en zijn sympathie voor het nationalistische streven en besloot daarom Java weer te verlaten. Hij verwoordde deze morele spagaat eind 1939 in een brief aan de Indonesische nationalist Soetan Sjahrir als volgt:

> 'ik heb nergens en nooit mijn landgenooten afbreuk gedaan; ik schaam mij alleen voor een bepaald soort landgenooten, ik walg van het eigenbelang, dat ik steeds meer voel onder al hun betuigingen van sympathie, welwillendheid etc. voor de Indonesiër, - en wat mij van hier verjaagt is juist het gevoel dat dat in de grond ook logies is, dat zij, als zij zichzelf willen blijven, niet anders kùnnen; dat zij met al hun oprechte sympathie, alleen maar tot een zeker eind kunnen meegaan. En kijk, juist omdat ik geen lust heb de verrader te spelen, ga ik liever weg.'[4]

Eind jaren dertig was door het repressieve optreden van de Nederlandse koloniale overheid jegens het Indonesische nationalisme het onderlinge contact tussen Indonesiërs en Europeanen nog moeizamer en moeilijker geworden.

Deze bijdrage richt zich niet op de politieke dreiging voor de beëindiging van het koloniale bewind en de Nederlandse aanwezigheid in Indië, maar stelt de vraag centraal welk beeld Nederlandse egodocumenten geven over de tegenstelling tussen de rust en dreiging in de kolonie; het thema van deze *Groniek*. Alvorens op deze vraag in te gaan moet worden opgemerkt dat er

3 E. du Perron, *Het land van herkomst* (9e druk; Amsterdam 1980) 334-336.

4 Idem, 'P.P.C. (Brief aan een Indonesiër) augustus 1939', *Indies memorandum* (Amsterdam 1946) 147. Zie ook Kees Snoek, *E. du Perron. Het leven van een smalle mens* (Amsterdam 2005) 918-944, met name 929.

moeilijk over 'de' Europese gemeenschap in Nederlands-Indië gesproken kan worden: het leven van een planter op Deli verschilde sterk van dat van een bureau-ambtenaar in Batavia, een journalist in Semarang, een onderwijzeres in Soerabaja of een domineesvrouw in Medan. Binnen de Europese bevolking waren de onderlinge contacten vaak ook weer beperkt tot de eigen kring. De schrijfster Beb Vuyk merkte op dat het Europeaan zijn het enige gemeenschappelijke element vormde: 'Men ging hoofdzakelijk om met de coterie waartoe men beroepshalve behoorde, bestuursambtenaren met bestuursambtenaren, officieren met officieren, onderwijzers met onderwijzers en planters met planters'.[5] Daarnaast is duidelijk dat de leefomstandigheden in 1840, toen de Europese gemeenschap nog heel klein was, heel anders waren dan die van een eeuw later toen de contacten met elkaar en met Europa door de verbeterde communicatiemiddelen veel intenser werden.

Door egodocumenten centraal te stellen wordt een beeld verkregen hoe Nederlanders de totaal andere leefomstandigheden in de kolonie hebben ervaren. In deze bijdrage is echter geen ruimte voor een systematisch onderscheid naar tijd, regio, beroepsgroep en sekse; er zal noodgedwongen impressionistisch én generaliserend te werk gegaan worden. Twee thema's zullen nader worden belicht: beschouwingen in persoonlijke documenten over de dreiging en gevaren van de tropische natuur en klimaat én het besef van vervreemding in de tropische, koloniale omgeving.

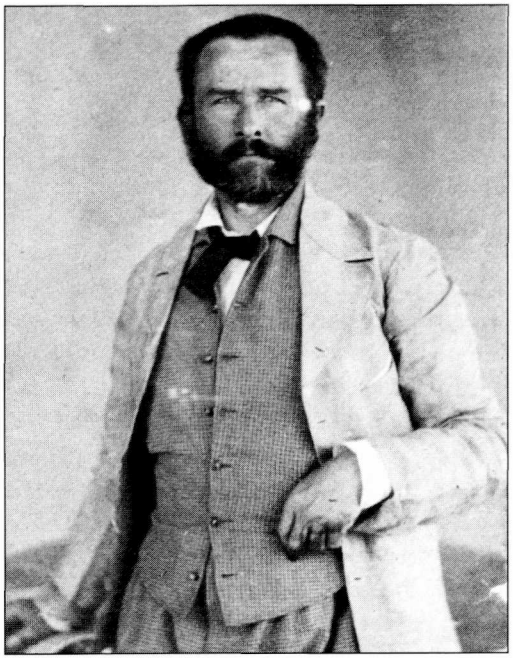
'Een gevoel van leegte': de natuur

Tot de twintigste eeuw, zo schreef E.M. Beekman in zijn handboek over koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, was de tropische natuur 'ofwel van weinig belang ofwel een sierlijk literair cliché' en waren de 'wilde' binnenlanden nauwelijks bekend.[6] Voor Beekman vormt het de opmaat om juist een van de grootste bewonderaars van de tropische natuur te behandelen, de van oorsprong Duitse natuurwetenschapper Franz Wilhelm Junghuhn, die de natuur daadwerkelijk als goddelijk beschouwde.[7] Junghuhn was ge-

5 B. Vuyk, *De wilde groene geur* (2e druk; Amsterdam 1979) 76-77.

6 E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998) 157.

7 Anne S. Troelstra, *Tijgers op de Ararat. Natuurhistorische reisverhalen 1700-1950* (Amsterdam en Antwerpen 2003) 241. R. Nieuwenhuys en F. Jaquet ed., *Franz Wilhelm Junghuhn, de onuitputtelijke natuur. Een keuze uit zijn geschriften.* (Amsterdam 1966). Matjah Tengah, 27 september 1844. Beklimming van de Semeroe.

Afbeelding van Franz Wilhelm Junghuhn. In: Rob Nieuwenhuys, *Baren en oudgasten. Tempo Doeloe – een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870 – 1920* (Amsterdam 1998) 13.

obsedeerd door de bergen en vulkanen op Java. Hij schreef over zijn vele reizen vier dikke delen én een tamelijk opmerkelijk boek dat aanvankelijk anoniem verscheen onder de titel *Licht en schaduwbeelden over Java*, waarin hij zich verzette tegen kerkelijke dogmatiek die de zelfstandigheid van denken belette. Hij noemde het de plicht van het natuuronderzoek om 'tegenover hun geloof aan wonderen, de natuurwet – de duidelijke verklaring – te stellen'.[8]

De natuur kon verraderlijk zijn. Junghuhn beschreef herhaaldelijk de tegenstelling tussen de stilte en schoonheid van vulkanen en de dreiging die van hen uitging omdat zij zonder waarschuwing konden uitbarsten:

> 'De zon scheen zoo helder en de lucht was zoo zuiver dat men alle stenen op den kraterrand kon tellen; dood stil lag deze daar vóór ons, geen dampwolkje rees uit denzelven op, - maar eensklaps werd een vreesselijk gebrul gehoord (...) [Volgt een beschrijving van de uitbarsting]. Nu was alles weder stil; helder scheen de zon in den krater, geen spoor van damp liet zich meer bespeuren (...) zelfs niet het zachtste geruisch.'[9]

8 F.W. Junghuhn, *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java. Over het karakter, de mate van beschaving, de zeden en gebruiken der Javanen; over de invoering van het Christendom op Java, het bezigen van vrijen arbeid en andere vragen van den dag; verhalen en gesprekken tusschen de gebroeders Dag en Nacht, verzameld op reizen door gebergten en bosschen, in de woningen van armen en rijken* (4e druk; Amsterdam 1866) 12.

9 Frans Junghuhn, *Java, zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw,* deel III (2e druk;'s-Gravenhage 1854) 27 september 1844, 782-783.

Junghuhn veronderstelde dat de tropische natuur een matigende invloed uitoefende op de leefwijze en het karakter van de mens. Hij ergerde zich bijvoorbeeld aan de luidruchtigheid, onbeleefde toon en drift van een aantal Europese scheepsgezagsvoerders in zijn hotel. Zou het waar zijn 'dat men hier eindelijk veel van het Javasche karakter overneemt, wanneer men jaren lang onder hen geleefd heeft, en dat men afkeer krijgt van alle hartstogtelijke en levendige gemoedsaandoeningen? Zeker is het dat het klimaat het zijne daartoe bijdraagt en de groote hitte van *buiten* brengt een verkoelende werking op het *binnenste* des menschen te weeg.'[10]

In zijn bewondering voor de tropische natuur stond Junghuhn niet alleen; haar onvergelijkbaar mooi te noemen was eerder een cliché. Oud-gast Bas Veth beschouwde echter de natuur als een letterlijke bedreiging. Veths boek uit 1900 was een kruising tussen een therapie om zijn persoonlijke ervaringen van zich af te schrijven en een waarschuwing voor toekomstige Indiëgangers over hoe dor, doods en ronduit verschrikkelijk het leven in de kolonie was. Pas toen hij weer voet aan wal had gezet in Nederland en de frisse wind voelde, was 'de crisis voorbij; de Indische tyfus geleden'.[11] De tropische natuur was een dode natuur, er heerste de 'stilte en de rust en de eenzaamheid van 't graf.' Hij erkende weliswaar dat grote *waringin* bomen aanvankelijk zeer grote indruk op hem hadden gemaakt, maar zij konden de vergelijking met de beuken, eiken en populieren van Nederland, en vooral ook de wind en de frisse lucht niet doorstaan, sterker nog, ze ergerden hem: 'Altijd stonden die waringin-bomen stil-stom op de pasar. Niet eens de wind scheen ze te kunnen bewegen en er ging nooit een geheimzinnig gefluister uit van 't bladeren-heir, hoe't ook woei.'[12]

Werd een 'doodse' natuur nu doorgaans als dreigend ervaren, of juist als vredig dan wel saai? C.Th. van Deventer ervoer de 'stille' natuur als vredig. Vlak nadat hij voor het eerste maal op Java voet aan land had gezet, beschreef hij in 1880 aan zijn ouders in Nederland een klimtocht naar de kegelberg Salak, nabij Buitenzorg, het huidige Bogor. Na de natuur als 'ademloos stil' te hebben gekenschetst, volgde: 'het landschap dat ik nu zag ademde bij de doodsche stilte die het kenmerkt, een zeldzame vreedzaamheid.' Toch ver-

10 Ibidem, 632. Solo, 23 augustus 1844.

11 Bas Veth, *Het leven in Nederlandsch Indië* ('s-Gravenhage 1977, fotomechanische herdruk van de eerste uitgave van 1900) 170-171.

12 Ibidem, 38-39. De waringin is een ficus benjamina die circa zes meter hoog kan worden en een zeer grote oppervlakte kan bestrijken doordat de luchtwortels als zij de grond raken daar weer als zelfstandige boom gaan functioneren.

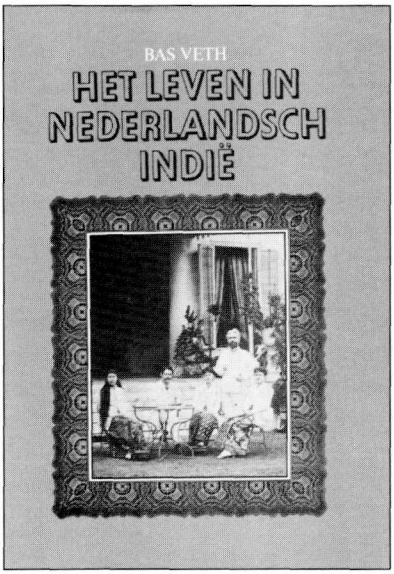
geleek hij de rijstvelden aan de voet met een 'amphitheater' en noemde hij de Salak 'reusachtig en dreigend'. De natuur beschreef hij als fraai, bekoorlijk en imponerend maar ook stil en doods, juist vanwege geringe menselijke bedrijvigheid. De aanleg van een spoorlijn gaf dan juist wel levendigheid 'die Indische landschappen meestal missen.'[13] Doodsheid was in ieder geval niet per definitie een negatieve kwalificatie. In 1882 schreef Van Deventer dat de doodsheid, afhankelijk van de eigen stemming, aanleiding gaf tot ergernis, 'dan wel treft zij ons diep.'[14]

Iets soortgelijks valt in de veel later geschreven 'licht geromantiseerde' jeugdherinneringen van Aya Zikken te lezen. Zij liet haar pas uit Europa gekomen onderwijzer een ravijn zien waaraan zij de naam 'Vallei des Doods' had gegeven. Benaming noch plaats konden de man bekoren: 'Het greep hem naar de keel: die doodse stilte die hier heerste.'[15] Het was dan ook in hoge mate persoonlijk hoe intens het contact met de tropische omgeving werd ervaren. Zikken meende dat haar leven pas begon toen zij als bijna zevenjarige voet op Indische bodem zette: 'Geboren ben ik toch eigenlijk pas op het ogenblik dat ik over die loopplank ging' en consequent trok zij daarom steeds zeven jaar af van haar werkelijke leeftijd.[16] Maar zij had óók moeten leren de ogen en oren te sluiten voor onprettige of angstaanjagende kanten. Als ze als jong meisje de eerste nacht alleen doorbrengt in de bergen bij 'Oom Bèr', een vriend van haar vader, maken de vreemde geluiden haar bang en denkt ze het brullen van tijgers en gekrijs van apen te horen. Het lijkt of dieren een aanval uitvoeren op het huis. Haar gastheer wordt boos en vertelt haar dat ze zich tijgers en apen moet hebben verbeeld. En wat dat andere betreft:

> 'Als je hier wilt leven dan moet je die ratten erbij nemen en ook de wandluizen, en de vlooien en de kakkerlakken. Zodra je kijkt naar elke rat, elke luis, elke kakkerlak, dan is het afgelopen met je (...) dan kan je wel tabee zeggen tegen dit land, want dan zie je al het andere niet meer, je ziet het paradijs niet meer, je hebt het verpest, je ogen zijn voorgoed beschadigd'.[17]

De felle reactie van de gastheer was ingegeven doordat zijn vrouw de schoonheid van het landschap niet had kunnen waarderen. Zij was de enige niet.

13 C. Th van Deventer, 23 november 1880, in: H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis ed. *Leven en arbeid van Mr. C. Th. Van Deventer*, Deel I (Amsterdam 1916) 75.
14 Ibidem, 29 oktober 1882, 88.
15 Aya Zikken, *Landing op Kalabahi* (2e druk; Amsterdam en Antwerpen 1997) 99.
16 Ibidem, 37.
17 Ibidem, 62.

Voorkant van het boek *Het leven in Nederlandsch Indië* van Bas Veth.

Vrouwen, zo schreef Marie van Zeggelen in haar autobiografische reisverslag *Indrukken van een zwervelinge* (1910), hadden het moeilijk in Indië: geen afleiding, geen kunst, dat 'eeuwige groen' en dat 'eeuwige thuiszitten', de mistroostige avond die na 'zes uur al alles versombert met zijn ondoordringbare zwartheid... met zijn stille kracht...' Heimwee zorgde ervoor dat de klapperboom tegen een 'vervelende blauwe lucht' het aflegde tegen de Nederlandse 'teere berkenlaantjes' en de 'goddelijk mooie hei'.[18]

Er moest dus vaak enige tijd overheen gaan om de schoonheid van de natuur te kunnen waarderen en als op zichzelf staand te beschouwen in plaats van in vergelijking met Nederland. Van Deventer zou naarmate hij langer in Indië bleef enthousiaster worden en ook de eentonigheid anders leren zien door te letten op de verscheidenheid aan vormen en de vele tinten groen. De natuur in de tropen vergeleek hij dan ook met een 'in een vreemde taal geschreven boek; men moet beginnen met het alfabet te leeren, zich aan wonderlijke woordvormen gewennen (...)'. De 'trotse bergnatuur' van Java liet zich niet zomaar kennen.[19] Het was de lezing van de uitgebreide reisbeschrijving van de Britse bioloog H.R. Wallace geweest die zijn ogen in dit opzicht had geopend. Dit boek was zelf overigens geen lyrische natuuromschrijving maar een verslag over het reisdoel; namelijk het in kaart brengen van tot dusver in het westen onbekende planten- en diersoorten.Wallace's zakelijke insteek bleek bijvoorbeeld al uit zijn oordeel over de roman *Max Havelaar.* Hij verweet Multatuli dat alle namen fictief waren en er ook verder niets te verifiëren viel aangezien 'dates, figures and details' ontbraken.[20] Droogstoppel had het

18 Marie van Zeggelen, *Indrukken van een zwervelinge. De Hollandsche vrouw in Indië* (2e druk; Schoorl 1989, oorspr. 1910)12-13.

19 Van Deventer, 29 oktober 1882, 89 en 28 augustus 1883, 90.

20 Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago. The land of the orang-utan and the bird of paradise. A narrative of travel with studies of man and nature* (New York 1962) 74-75.

hem niet kunnen verbeteren.

Van Deventer en Wallace waren geen romantische bewonderaars van de ongerepte natuur. Nog veel uitgesprokener was een Nederlandse handelsman, D.H. de Vries, die meende dat de leegte en stilte als het ware riepen om Europese inmenging. Leegte betekende voor hem hetzelfde als een gebied zonder Europeanen. Hij was niet blind voor de esthetische kracht van het landschap, maar, na in een brief naar zijn moeder het lieflijke van de natuur op het eiland Talisse nabij Sulawesi te hebben beschreven, vervolgde hij: 'Hoe schoon de natuur ook zij, zij geeft toch een gevoel van leegte. Men ziet geen mensen als van tijd tot tijd inlanders, men komt nooit een Europeaan tegen, hoogstens nu en dan een Chinees. (...) Eeuwig zwijgend, stil & somber, ligt het land daar neer, steeds wachtend op de hand van de ijverige arbeider om haar te ontginnen.'[21] Met het begrip 'somber' wordt een ander veelgebruikt motief in de omschrijving van de tropen gegeven.[22] Maar ook dat werd in hoge mate bepaald door stemming en plaats. Marie van Zeggelen was bijvoorbeeld uitgesproken negatief over haar aankomst in Papanoewa (Celebes, het huidige Sulawesi): de wapperende Nederlandse vlag was vaal, de klapperbomen deden aan grote sombere vogels denken en de plaats zelf werd vergeleken met Dreyfus' verbanningsoord Duivelseiland. Ze voelde er 'het zwarte, geheimzinnige tropenwee'; Indië kon zo somber zijn...[23] Haar verblijf in de bergen daarentegen ontlokte haar lyrische omschrijvingen als een 'gezegend land', een 'tooverland' en een 'droomwereld'.[24]

Van Zeggelen legde ook een verband met de 'stille kracht', een duidelijke verwijzing uiteraard naar Louis Couperus' roman waarin de dreigende verborgen krachten op Java de ondergang van de hoofdpersonen bewerkstelligden. In Couperus' karakteristieke taalgebruik heette het dat de Javaan zich bewust was van 'de stille kracht, onuitgesproken: hij voelt het mysterie aandonzen in den ziedenden wind van zijn bergen, in de stilte der geheim-

21 Brief 20 februari 1884, in: D.H. de Vries, *Een Amsterdamse koopman in de Molukken 1883-1901*. Ruard Wallis de Vries ed. (Baarn 1996) 88.

22 Vergelijk autobiografie James Loudon. Zijn dochter van 15 jaar gebruikt dit al in een omschrijving van de indruk van het landschap: de natuur was onuitsprekelijk triest ('inexprimable tristesse') en de vegetatie overvloedig maar somber. Henk Boels, Janny de Jong en C.A.Tamse, *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon* (Amsterdam 2003) 299. Het bekendst is misschien wel *Tristes tropiques* (1954; nog in 2004 vertaald als *Het trieste der tropen)* van de beroemde Franse antropoloog Claude Lévi-Strauss.

23 Van Zeggelen, *Indrukken*, 92.

24 Ibidem, 16, 103, 105.

zwoele nachten, en hij voorgevoelt het verre gebeuren'.[25] Het ging hier, zoals bekend, om de gelaten reactie van de inheemse bevolking op het noodlot dat de koloniale overheersing had gebracht maar er ook voor zou zorgen dat de Nederlandse koloniale overheersing van voorbijgaande aard zou zijn. Tegelijkertijd zat de stille kracht ook in het gezin van de resident zelf.[26]

De verwijzing naar mysterieuze krachten komt meer voor: een oud-rubberplanter herinnerde zich dat hij op Deli nooit het gevoel had gehad dat er een stille kracht om hem heen bevond, maar die wel degelijk op Java had gevoeld. 'Daar zijn bergen, mist, stilte, vogels en gamelan van verre, daar ga je vanzelfsprekend in al die vreemde verhalen geloven. Ze gingen van mond tot mond en waren heel moeilijk na te trekken. Honderden verhalen. Dat waren de meest interessante onderwerpen van gesprek tijdens de visites (...) Dit soort magie leeft overal ter wereld waar mensen dicht bij de natuur staan'.[27]

In de omschrijving die oud-bestuursambtenaar Van der Meulen gaf over de natuur en het klimaat van de Bataklanden (Sumatra) noemde hij de bergen 'bars' en de dorpen deden door hun bouw vijandig en afwerend aan. Het klimaat was koel, 'ruw en vaak somber'. Toch voelde hij zich er thuis: de wind en de regenluchten deden denken aan Nederland en hij was er ver van 'de week-makende tropen'.[28] Dreiging was er overigens volop: er waren bestuursambtenaren vermoord en persoonlijk ontving hij per brief 'mysterieuze waarschuwingen'. Wegens zijn godsvertrouwen kon hij echter zijn rust bewaren.

Bovenstaande laat zien dat het van de persoonlijkheid én van de omstandigheden afhing of van de tropische natuur werd genoten ('het spreekwoordelijke paradijs op aarde') of dat zij als dreigend, of juist als saai en doods werd ervaren. Er is zeker sprake van stereotypering: klapperbomen tegenover berkenlaantjes, Europese levendigheid tegenover een statische Indische natuur. Ook de twintigste-eeuwse journalist Willem Walraven

25 Louis Couperus, *De stille kracht* (Amsterdam z.j.) 182.

26 Over de betekenis van de interraciale vermenging in deze roman zie Pamela Pattynama, 'Secrets and danger: interracial sexuality in Louis Couperus' *The hidden force* and Dutch colonial culture around 1900' in: Julia Clancy-Smith en Frances Gouda ed., *Domesticating the empire. Race, gender and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville en Londen 1998) 84-107.

27 Ir. I.P.L. Bouwman,'Rubberplanter op Sumatra', in: Saszo Malko en Carolijn Visser ed., *Herinneringen aan ons Indië* (Amsterdam 1988) 27-33, aldaar 30.

28 Daniël van der Meulen, *Hoort gij de donder niet? Begin van het einde der Nederlandse gezagvoering in Indië. Een persoonlijke terugblik* (Franeker 1977) 69.

sprak in deze termen over de tropische natuur. Hij onderhield een haat-liefde verhouding met Indië en schreef in brieven naar familieleden en vrienden in de jaren 1920 en 1930 regelmatig over 'de Indische muizenval'.[29] Walraven voelde zich met handen en voeten gebonden aan de kolonie. Hij was getrouwd met een Soendanese vrouw en vanwege zijn grote gezin financieel niet in staat op verlof naar Nederland te gaan. Maar in dezelfde brief waarin hij de Nederlandse natuur boven de Indische stelde, erkende hij ook dat hij heimwee zou krijgen naar Indië als hij naar Nederland zou teruggaan. Dat was de 'innerlijke verscheurdheid, die alle menschen hebben, als zij eenmaal Indië hebben gezien.'[30]

'Een ellendig land': klimaat en gezondheid

Naast de al dan niet als dreigend ervaren natuur, bestond er ook angst voor de fysieke gezondheid in de tropen. Nederlanders die naar Indië vertrokken, deden dat in de hoop er financieel beter van te worden maar in het besef dat de kans op ziekten en lichamelijk ongemak - hetzij door het klimaat, hetzij door minder goede hygiënische omstandigheden – daar groter was dan *in patria*. Opmerkelijk is hoe vaak wordt verwezen naar de andere gelaatskleur van nieuwkomers. Zij zijn te herkennen aan de rode blos op hun wangen terwijl de Europeanen die er geruime tijd verblijven grijs en grauw zien. 'On coming from Europe, the people at Batavia look pale and sickly, and causes a gloom on our spirits the first two or three days after our arrival. I am much afraid for my boys', zo schreef de van oorsprong Schotse planter Alexander Loudon in 1832 in zijn dagboek.[31] Twee weken later heette het, nadat hij vermeldde dat veel mensen last hadden van dysenterie: 'Thank God all the children are quite well, and I am most anxious to get them away from Batavia'.[32] Deze dagboekaantekeningen, geschreven vlak nadat Loudon met zijn zes zonen vanuit Nederland terugkeerde naar Java, laten zien hoe bang hij was voor de gezondheid in het vochtig-hete Batavia.

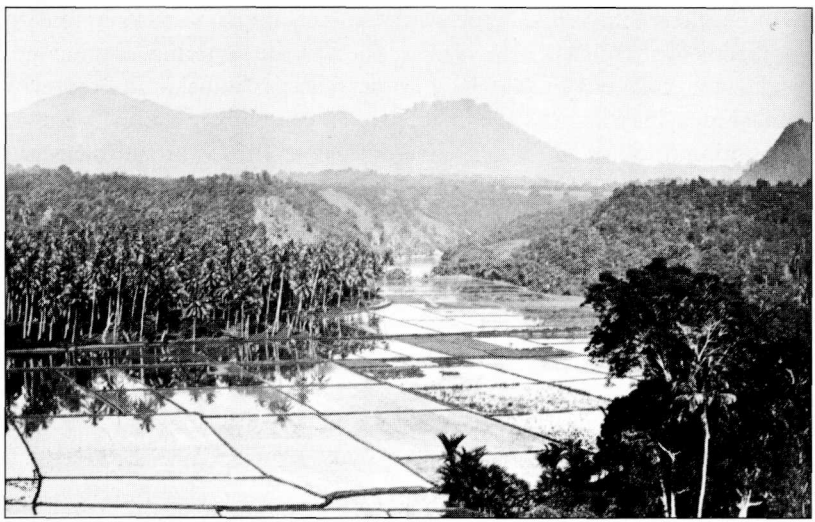
Batavia was inderdaad berucht, *De Encyclopedie van Nederlandsch Indië*

29 W.Walraven aan J.W.Goote, 26 september 1938, in: W. Walraven, *Brieven aan familie en vrienden 1919-1941* (2e vermeerderde druk; Amsterdam 1992, oorspr. 1966) 928. Indische muizenval onder andere op 490.

30 Ibidem, 916.

31 Journal Alexander Loudon, Batavia 21 april 1832. Familiearchief Loudon. Zie bijvoorbeeld ook Zikken, *Landing*, 96-97; Van Zeggelen, *Indrukken*, 16-17.

32 Journal Alexander Loudon, Batavia 7 mei 1832.

Uitzicht vanuit het paleis van de Gouverneur-Generaal omstreeks 1885. We zien sawahs, klapperbossen en achter de heuvels de rivier de Tjisedané. Uit: Rob Nieuwenhuys, *Baren en oudgasten. Tempo Doeloe – een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870 – 1920* (Amsterdam 1998) 150.

vermeldde in 1899 dat het sterftecijfer in kustplaatsen in de laatste drie decennia twee maal zo hoog lag dan in het hoger gelegen binnenland.[33] Vice-president van de Raad van Indië Otto van Rees schreef, nadat hij met zijn gezin uit Nederland was teruggekeerd, dat zijn kinderen in Nederland steeds gezond maar in Indië veel ziek waren. Al met al bleef het een 'ellendig land'.[34]

Er werd van uitgegaan dat het tropische klimaat ongezond was voor Europeanen. Junghuhn meende bijvoorbeeld dat acclimatisering over het algemeen onmogelijk was voor mensen die geboren waren in Noord- of Midden-Europa.[35] Maar er waren wel degelijk ook tegengeluiden, zoals B.J. Stokvis liet horen toen hij in 1894 betoogde dat de westerse mens niets te vrezen had in de tropen zolang hij zich maar hield aan de eerste regels van de gezondheidsleer, te weten goed water, hygiëne, geschikte kleding, voedsel en dranken. Stokvis meende dat er heel andere oorzaken waren voor de

33 C.L. van der Burg, 'Gezondheidsleer (hygiëne)' in : *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië.* Deel I ('s Gravenhage en Leiden 1899) 578- 582, aldaar 580.

34 Van Rees aan Fransen van de Putte, 13 februari 1874, archief Fransen van de Putte, familiebezit.

35 Junghuhn, *Java* III, 1351-1352.

slechte fysieke en psychische toestand van veel ambtenaren, militairen en vooral ook van vrouwen, namelijk het spook van de verveling. 'Het lijdend, wegkwijnend leven van vele der Europeesche pas uitgekomen vrouwen is maar al te vaak het gevolg van gebrek aan geestelijk leven en geregelde inspanning'.[36] Lui en laks worden, werd wel beschouwd als equivalent van 'verindischen'.[37]

Over de invloed van het klimaat op het gedrag van mensen bestond overigens geen eenduidig beeld. Junghuhn en Veth meenden beiden dat het Indische klimaat en natuur de mensen trager maakten. Die visie staat diametraal tegenover de opvatting dat de tropische hitte juist het gemoed van Europeanen verhitte en hen gek kon maken, een aandoening die bekend staat als tropenkolder. Junghuhn zelf merkte ook de drift en opvliegendheid van de pas aangekomenen op.[38] Volgens medicus C.L. van der Burg, die een handleiding schreef voor toekomstige Indiëgangers, was de meerderheid van de Europeanen in Indië licht ontvlambaar. Maar de oorzaak van dat korte lontje was volgens deze observant 'waarschijnlijk meer het gevolg van de voortdurende aanraking met indolente en domme bedienden dan van het klimaat.'[39]

Daarnaast was er natuurlijk de veronderstelde verhitting op erotisch gebied; hét oriëntalistische motief bij uitstek. Egodocumenten maakten nu en dan wel gewag van schandalen en roddel maar voor zover valt na te gaan,

36 B.J. Stokvis, *De invloed van tropische gewesten op den mensch in verband met kolonisatie en gezondheid : drie voordrachten* (Haarlem 1894) 34, citaat op 112. Zie ook van dezelfde auteur *Über vergleichende Rassenpathologie und die Widerstandsfähigheit des Europäers in den Tropen* (Berlijn 1890). Van der Burg, *Persoonlijke gezondheidsleer,* 19. Hij meende juist dat een langdurig verblijf zeker gevolgen had voor het zenuwstelsel. Vergelijk Marie van Zeggelen, *Indrukken,* 12-15.

37 Zie J.M.C. Kloppenburg-Versteegh die hiertegen waarschuwde in *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië* (Deventer 1913). http://kloppenburg.damescompartiment.nl/lgids.html. Zie tevens Elsbeth Locher- Scholten, '"So close and yet so far", European ambivalence towards Javanese servants' in: Elsbeth Locher-Scholten ed., *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2000) 85-120, aldaar 96-100.

38 Voor een voorbeeld van de slechte gevolgen van de (Afrikaanse) tropen zie de autobiografische roman van Henri van Booven, *Tropenwee* uit 1904, waarin de hoofdpersoon Jules ternauwernood aan de dood ontsnapt en aan het slot mijmert dat niemand de 'ontzaglijke wonderen' van de tropen kan zien zonder een offer te brengen aan het 'wreede tropenland'. Henri van Booven, *Tropenwee* (3e druk; Amsterdam 1913) 207.

39 C.L. van der Burg, *Persoonlijke gezondheidsleer voor Europeanen die naar Nederlandsch-Indië gaan of daar wonen* (Amsterdam 1895)18.

vooral in bedekte termen. Zo schreef Otto van Rees in 1866, toen hij lid van de Raad van Indië was, tussen neus en lippen door in een particuliere brief aan I.D. Fransen van de Putte, destijds minister van Koloniën, dat de vice-president ging hertrouwen met een jongedame zodat er eindelijk een eind zou komen aan de praatjes waartoe 'onze inflammabele' vice-president van de Raad van Indië aanleiding had gegeven.[40] Omdat het hier het publieke aanzien van een zeer hooggeplaatste ambtenaar betrof was deze mededeling voor de minister relevant.

De Indische romanliteratuur, die met name na 1870 opkwam, deed over erotische escapades binnen en buiten het huwelijk zó uitgebreid verslag dat een Nederlandse recensente koeltjes schreef moeilijk te kunnen aannemen dat seksuele hartstochten zich in Indië door het klimaat zo ongeremd ontwikkelden dat de dames en heren algemeen 'bezeten zouden zijn door den duivel der zinnelijkheid'.[41]

De eerder aangehaalde Van der Meulen noemde dit verschijnsel de 'week' makende invloed van de tropen. Dat de tropische omgeving een slechte invloed had op de gezondheid werd zelfs een Nederlands gezegde: niemand wandelt ongestraft onder de palmen.[42] De oorspronkelijke zinsnede was overigens van J.W. Goethe en verwees niet zozeer naar de slechte invloed op de fysieke gesteldheid, maar het innerlijk van de reiziger. In een dagboekfragment van romanfiguur Ottilie in *Die Wahlverwandtschaften* schreef zij reizigers naar verre oorden te benijden, maar tegelijkertijd ambivalent

40 Otto van Rees aan I.D. Fransen van de Putte, 14 januari 1866. familiearchief FvdP, particulier bezit. Over deze briefwisseling zie Janny de Jong, '"Het is in Holland en Indië een beroerde boel". Brieven van Otto van Rees aan Isaäc Dignus Fransen van de Putte, 1863-1878' in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde ed., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 101-118.

41 Het betrof een recensie van *Fatum; Indische roman* uit 1899, geschreven door Stefanotus, pseudoniem van B. Mühlnickel-van der Kolk, *De Tijdspiegel* (1899), geciteerd door Jacqueline Bel, 'Van burgerman tot dolleman. Identiteit, locatie en Indische literatuur' in: Michiel van Kempen, Piet Verkruijsse en Adrienne Zuiderweg ed., *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur* (Leiden 2004) 127- 142, aldaar 131.

42 'Men wandelt niet straffeloos onder de palmen,' Spreekwoord nummer 1768 in: F.A. Stoett ed., *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, deel II (4e druk; Zutphen 1925). Digitale versie op http://www.dbnl.org. Het originele citaat van Goethe uit diens *Wahlverwandtschaften* staat hier in noot 1 opgenomen. Zie voor de zegswijze ook *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*, elektronische versie, lemma 'Palm (II)'.

hier tegenover te staan omdat de reiziger niet zichzelf bleef: 'Aber auch er wird ein anderer Mensch. Es wandelt niemand ungestraft unter Palmen, und die Gesinnungen ändern sich gewiss in einem Lande wo Elephanten und Tiger zu Hause sind'.[43] Het is dat innerlijke aspect dat hier tot slot aan de orde wordt gesteld.

Dreiging en vervreemding

Wie vanuit Europa naar de koloniale samenleving van Indië vertrok, kreeg uiteraard niet alleen te maken met een ander klimaat en een andere natuur, maar moest zich ook aanpassen aan andere sociale leefregels. In principe was het verblijf van tijdelijke aard. Toch was de groep Europeanen – die voor 86,7 % uit Nederlanders bestond – in grote meerderheid in Nederlands-Indië geboren, namelijk 71 %. Bij vrouwen, die getalsmatig ondervertegenwoordigd waren, was dat percentage zelfs 77%.[44] Tot de Europese bevolkingsgroep werden ook de door de vader erkende kinderen bij een inheemse vrouw gerekend, terwijl inheemse vrouwen die met een Europeaan huwden eveneens de Europese status verkregen.

Het feit dat Indië als doorgangshuis werd beschouwd, had gevolgen voor hoe tegen de opvoeding van Europese kinderen in de tropen werd aangekeken. Inheemse inzichten op het gebied van de zedelijkheid, inheemse taalinvloeden en de opvoeding door de baboe, werden niet zelden als een bedreiging voor de Nederlandse leefstijl ervaren. Om vervreemding van het 'moederland' tegen te gaan, was het, althans voor wie het kon betalen, een optie om de kinderen naar Nederland te sturen. Met name voor zonen werd onderwijs in Nederland en hun maatschappelijke en culturele vorming daar van belang geacht. Uit gegevens van de volkstellingen van 1920 en 1930 blijkt dat de leeftijdsgroep tussen 10 en 25 jaar zeer slecht vertegenwoordigd was in Indië waaruit valt op te maken dat het hier niet om geringe aantallen ging.[45] Uiteraard had deze migratie ook te maken met de matige mogelijkheden van scholing in Indië, hoewel daar in de loop van

43 Volledige tekst op internet: http://www.wahlverwandtschaft.de/wahlverwandstschaften_87.html.

44 *Volkstelling 1930.* Deel VIII. *Overzicht voor Nederlandsch –Indië (* Batavia 1936) tabel 5, p. 88, tabel 9, p. 101.

45 Gijs Beets e.a. *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders* NIDI rapport no. 64 (Den Haag 2002). Integrale tekst op internet: http://www.nidi.knaw.nl/en/output/reports/nidi-report-64.pdf/nidi-report-64.pdf; *Volkstelling* tabel 9, 100-101.

de twintigste eeuw wel verbetering in optrad.

De prijs die ervoor werd betaald was dat deze kinderen intussen wel in meer of mindere mate losraakten van het eigen gezin. Het afstand doen van de kinderen, en hen pas weer terugzien als zij inmiddels geen kind meer waren, werd, aldus Marie van Zeggelen 'het grote leed van Indië' genoemd. Een leed dat het sterkst door de moeders werd ervaren, juist omdat zij weinig bezigheden buitenshuis hadden.[46] Dat de kinderen overigens zelf op jeugdige leeftijd een behoorlijke cultuurschok bij aankomst in Nederland te verwerken kregen, werd kennelijk minder erg gevonden. Interessant is de opmerking van Walraven over deze kindermigratie. Hij meende dat de kinderen in Nederland de onnatuurlijkheid van de koloniale verhoudingen konden leren inzien en ontdekken dat de Indische koelie qua zeden en gewoonten gunstig afstak bij de 'Hollandse bootwerker'.[47]

In de twintigste eeuw werd de Europese leefstijl duidelijk tot norm verheven. In sommige gezinnen werd slechts éénmaal per week rijst gegeten onder het motto dat men toch Europees moest blijven.[48] Door de betere verbindingen was het gemakkelijker geworden om op de hoogte te blijven van de situatie in Europa en bijvoorbeeld de Europese mode op de voet te volgen. Het mag duidelijk zijn dat het dragen van westerse kleding ook een sociale en politieke betekenis had.[49] Van grote invloed was verder dat er steeds meer Europese vrouwen naar Indië kwamen, onder andere doordat er meer vraag kwam naar hoger opgeleid personeel dat meestal gehuwd naar de kolonie vertrok. Naar verhouding nam het aantal vrouwen sneller toe dan het aantal mannen: in 1880 was het aantal Europese vrouwen per 1000 mannen 472, in 1900 636 en in 1930 was dat getal gestegen tot 884.[50]

Niet iedereen probeerde krampachtig de Europese leefstijl of het correct Nederlands spreken te bevorderen.[51] Maar ook voor wie dat wel gold, was het

46 Marie van Zeggelen, *Indrukken,* 14. Zie ook Van Rees aan Fransen van de Putte, 28 mei 1865 en 24 juli 1865,waarin de terugkeer van Van Rees' oudste zoon wordt besproken, die de vader al zes jaar niet had gezien.

47 Brief 25 augustus 1921 in Walraven, *Brieven,* 91-92.

48 Mak, *Eeuw,* 139.

49 Over de betekenis van westerse kleding en mode als een manier van distinctie zie de bundel van Henk Schulte Nordholt ed., *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (Leiden 1997).

50 A. van Marle, 'De groep der Europeanen in Ned. Indië, iets over ontstaan en groei', *Indonesië* V ('s-Gravenhage, 1951-1952), 97-121, 314-341, 481-505, aldaar, 320-321.

51 Vergelijk *Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis.* H. Schulte Nordholt ed., (Zutphen 1999) brief 26 oktober 1938, 91. Het

hoe dan ook onmogelijk om de invloeden van de andere omgeving uit te bannen. In dit verband is het nuttig een passage uit een roman uit 1931 aan te halen van M.H. Székely-Lulofs, die destijds zelf vrouw van een planter op Sumatra was. Zij verwoordde dit probleem uiterst scherp in haar roman *Rubber* (1931) als zij een van de hoofdpersonen tot het besef laat komen dat haar dochtertje is 'verindischt' als deze het kind moet waarschuwen dat er pitten in de kersen zitten.

> 'Dat was de vloek van Indië...besefte ze...De vloek, dien de menschen in Holland niet begrepen. Want het was niet: vijftien of twintig jaren van je leven geven voor een rustige ouderdom! Nee! Het was, dat je met wortel en al werd uitgetrokken en overgeplant! Je eigen wezen kwijnde... kwijnde in deze vreemde bodem... En de loten, je eigen kinderen... ze waren niet vréémd meer in dat nieuwe land. Ze waren geboren en ontloken in die atmospheer...en toch, geheél thuis hooren deden ze er ook weer niet. Ze waren iets halfs!...Dat-gaan-naar-Indië... dat was afstand doen... voor áltijd, van alles wat je ééns was! Het was, dat je nergens meer helemáál hoorde...'[52]

De reeds genoemde handleiding van Van der Burg over het leven in Indië noemde behalve de invloeden op het Nederlandse taalgebruik ook als nadeel dat kinderen in Indië een gebiedende toon aanleerden. Dit zou, eenmaal weer in Europa, het bedienend personeel maar ontstemmen.[53] Dat Van der Burg zijn boek niet voor Jan Modaal schreef was duidelijk. Hoe de inheemse bedienden de bevelen ervoeren is vers twee.[54] Onbewust gaf Van der Burg aan welk effect de koloniale relatie op de onderlinge verhoudingen had. Dat baboes moeite hadden om streng te zijn jegens de kinderen van Europeanen werd overigens vaak geconstateerd. De kritische Willem Walraven, qua doen en laten geen elitaire burgerheer, stoorde zich aan de slechte invloed van de al te gedienstige bedienden op jonge kinderen. Zijn eigen dochtertje van twee jaar, zo schreef hij aan zijn broer, hoorde ook al tot de 'tida maoers', het zinnetje 'ik wil niet' (tida maoe) dat kinderen in Indië

dochtertje leert snel Maleise woorden omdat de Nederlandse vader in het Maleis tegen haar spreekt.

52 M.H. Szekely-Lulofs, *Rubber* (Hilversum 1992) 344. Oorspr. titel *Rubber. Roman uit Deli* (Amsterdam 1931).

53 Van der Burg, *Persoonlijke gezondheidsleer*, 20-22. Van der Burg doelde wat betreft het taalgebruik overigens niet op vloeken maar op uitdrukkingen als 'een boom opzetten' en aan woorden als 'wagen' voor 'rijtuig' en 'bank' voor 'canapé'.

54 Zie over de Europese houding jegens bedienden bijvoorbeeld Locher -Scholten, ' "So close"'.

continu bezigden. 'Indië is een slecht land voor kinderen', zo concludeerde hij.[55] De kinderen zelf dachten daar uiteraard heel anders over. In veel op latere leeftijd geschreven egodocumenten, 'de terugkeerliteratuur' wordt dan ook juist uiterst positief geschreven over de jeugdjaren in de kolonie en wordt met name de vrijheid geroemd.[56]

Tot slot

Egodocumenten geven een eigenzinnig en per definitie persoonlijk beeld van de geschiedenis. In deze bijdrage is een impressie gegeven over wat in verschillende egodocumenten is gezegd met betrekking tot de thema's natuur, klimaat en identiteit. Daarmee is natuurlijk niet betoogd dat het juist deze elementen waren die het meest prominent naar voren komen in de verschillende egodocumenten die over of in de periode 1840-1940 zijn geschreven.

Dreiging en rust spelen in de hier behandelde egodocumenten een rol maar de beschouwingen over natuur en klimaat zijn niet uniform. Niet alleen omdat de Indonesische archipel enorm uitgestrekt is en gevarieerd qua landschap, maar vooral omdat de individuele beleving van de omgeving, van het klimaat en van de sociale omgeving zich niet in een vast stramien laat passen. Wel kunnen enkele constanten in de beschrijvingen worden aangegeven: betoverend, leeg, somber, geheimzinnig.

De angst voor de aantasting van de eigen identiteit was zeker aanwezig. In de twintigste eeuw nam weliswaar de omvang van de Europese bevolking sterk toe, maar zij vormde een uiterst kleine minderheid die onderling sterk verdeeld was. De kleine Europese bovenlaag richtte zich in de twintigste eeuw op het gebied van mode en cultuur steeds sterker op Europa. Dit was door de verbeterde communicatiemiddelen mogelijk geworden en was te-

55 Brief 25 augustus 1921 in Walraven, *Brieven,* 91-92. Zie ook de brief half december 1938 van O. Schulte Nordholt-Zielhuis waarin ze haar schoonmoeder zegt dat het bedienden moeilijk te leren valt om ook wel eens streng te zijn tegen kinderen. *Brieven Schulte Nordholt,* 93.

56 Vergelijk F. Springer (pseudoniem C.J. Schneider) *Bandoeng-Bandung* (Amsterdam 1993); Peter Zonneveld, 'Indische literatuur van de twintigste eeuw' in: Theo D'Haen ed., *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002) 133-159, aldaar 156-158. Vergelijk ook James Loudon over zijn jeugdjaren op de indigofabriek van zijn vader, Boels e.a., *Eer en fortuin,* 82-83. Opmerkelijk was overigens dat Loudon met geen woord sprak over inheemse bedienden.

vens een reactie op de sterkere politisering van zowel nationale bewegingen als de Indo-Europese bevolkingsgroep. De angst te 'verindischen' was ook de vrees om de eigen bevoorrechte positie in de kolonie te verliezen.

Deze laatste angst werd sneller bewaarheid dan de meesten voor mogelijk hadden gehouden. De repatrianten en migranten die Indië tussen 1946 en 1957 al dan niet gedwongen verlieten moesten zich in Nederland aanpassen. Een liefst zo geruisloos mogelijke adaptatie was toen de norm. Maar zoals Nederlanders in Indië gepoogd hadden hun 'Nederlandse' identiteit niet te verliezen, lieten tal van activiteiten van Indische Nederlanders zien dat ook zij eraan hechtten hun eigen gewoonten en geschiedenis te behouden. Het initiatief van de jaarlijkse pasar malam kwam bijvoorbeeld uit die gedachte voort. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist aan de geschiedenis van deze groep in zowel de koloniale als de post-koloniale periode de laatste jaren belangrijke studies zijn gewijd waarin de identiteitsproblematiek centraal staat.[57]

57 Zie bijvoorbeeld Wim Willems, e.a. *Uit Indie Geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle 1997); Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001); Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld, 1500-1920* (Amsterdam 2003); Hans Meijer, *In Indië geworteld : de twintigste eeuw* (Amsterdam 2004); Annemarie Cottaar, ed. *Indisch leven in Nederland* (Amsterdam 2006).